

8. երկիրն իրկիմանի, երկիրն Էլանի, երկիրն Լոկիլուուանի,
9. երկիրն Աիգամանիունի, երկիրն Գուրիանի, երկիրն Ալգիրանի
10. երկիրն Պիրուանի, երկիրն Մեղանի, երկիրն Ուշեղուիսի
11. երկիրն Ատալանի, երկիրն Էրիանի, երկիրն Ազամերունի,
12. 19 թագաւորներ աշխարհին, որ կոչուած է Ռիգուանի, հեռաւոր երկրի,
13. հարկատու ընդ ամենը 23 թագաւոր միասին եւ առի.
14. այր (և) կին Ռիայնա երկիրը եւ զուրո հանեցի այս տարի
15. . . եւ նորոգեցի Ռուա պալատներ
16. . . . երկիրներ
17. չաստուածին Տէլըա այս տաճարը կործանուած եւ նորոգեցի
18. չաստուած Տէլըա
19. (բոլոր տողը շնչուած է)

Շարայարեղի

Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ

ԱՍՏՈՒԱՐԱՆՈՒՆԶ ԿՐՈՑ ԾԱՐԿԸ

Ա Ռ Ն Ա Խ Ն Ի Հ Ա Ս Ս

(ՀՍՏ ԳՐ. Ս. ՎԵՐԵՐԻ)

(տես յէջ 314)

ՍՐԱՌՑԸ Պօղոսի թղթոց եւ գործածութիւնն կը տեսնուի յաճախ. գոր. Հաւով. Թ. 22¹, — Ա. Կորնթ. Թ. 2, 27², — Բ. Կորնթ. Թ. 2. 15³. Ղազար փարպեցի⁴ ի մէջ կը բերէ առ Գաղատ. թուղթը, եւ եւ առ Եփես. Ե. 4, 5⁵, — Ա. Թեսաղ. Դ. 16⁶, եւ

Բ. Թես. Բ. 8¹, — Փիլիպ. Բ. 8², Իսկ յԵզնը կայ կը յիշուին Ա. Տիմ. Բ. 4³, եւ Բ. Տիմ. Բ. 21⁴, եւ առ վերջինս եղծիչ աղանդոցն ոչ ուղղակի կը յիշատակէ զթուղթն առ Տիւտոս եւ ոչ այլ գայն կը գործածէ, թէպէտ եւ կը կշտամբէ զՄարկոսն⁵ որ առաքելական թղթերը կը մերժէր. — և յիշուի ըստ Տերտուլիանոս ունչ հերետիկոսն չէր ընդունիր զթուղթն առ Տիտոս. չհետեւարար, վասն զի թուի թէ Եզնիկ Պօղոսի թղթերը առ Հասարակ յայտնապէս կանոնական համարուած ներուն մէջ կը գտնէ, այս թուղթն եւս կառնական կը համարի. Բրովհեստ կը գործածէ նա եւս զթուղթն առ Եբր. ԺԱ. 5⁶. Եւ Եղիշէ, ի մեկնութեան Գառաւարաց ԺԱ, կ'ակարկէ զթուղթն առ Եբր. ԺԱ. 32, իրրեւ հեղինակ նոյն թղթոյն անունեւ լով զՊօղոս. — զարձեւել և առ Կորոս. Թղթ. թոյն կանոնական յարգը առ Հայս⁷ կը հաւատաւ նոյն թղթոյն Գ. 22-24 համարները ի վկայութիւն առնելով. Արդ իրաց այս հանգամանաց մէջ, թէ և առ Փիլիքմոն թուղթն չի յիշատակուի կամ ի վկայութիւն չի բերուի, այսու ամենայնիւ անխախտ կը մնայ այն ենթադրութիւնը թէ Հայկական կանոնն կը պարունակէր ամբողջ իրրեւ պօղոսեան առնեղեալ 14 թղթերը. Այնքան հակառակութիւն կըրող առ Երրայեցիս թղթոյն կանոնական յարգն յառաջագոյն կարծել կու տայ թէ նոր կտակարանի միւս երկրորդականն գրքերն եւս, որք այսպէս կուրներ են երկար ժամանակ անոնց առաքելական ծագման մասին տարակուսուելուն համար, ի սկզբանէ Հայկական եկեղեցւոյ մէջ կանոնական յարգունեցեր են. Եւ յիշուի Եզնիկ⁸ կ'անարկէ Յակոբ. Բ. 19 անժխտելի կերպով. — Ղազար փարպեցի⁹ բառ առ բառ ի մէջ կը բերէ Յակոբ. Գ. 1 համարը. — և վերջնոյս հետ Յովհան Մանդակունի¹⁰ տոյն թղթոյն առաքելական ծագման կը վկայէ և գայն կ'ապացուցանէ Ե. 7 եւ Ե. 20 համարներէն. Նմանապէս կրնանք յիշել եւս թէ նորա ճառից մէջ կը գտնուին վկայութիւնք յԱ.

1. — Եզնիկ. Բ. 17, էջ 167:
2. — Դ. 12, էջ 284:
3. — Բ. 12, էջ 151:
4. — Թուղթ. էջ 675:
5. — Էջ 654:
6. — Պատմ. էջ 98:

1. — Պատմ. էջ 111:
2. — Եզնիկ Դ. 17, էջ 278:
3. — Բ. 17, էջ 167:
4. — Բ. 17, էջ 168:
5. Դ. 3, էջ 253 եւ Դ. 16, էջ 297:
6. — Ա. 25, էջ 104:
7. — Էջ 11:
8. — Բ. 12, էջ 150:
9. Թուղթ. էջ 661:
10. Զառք. էջ 120, — էջ 19:

Պետր. Գ. 7 և Ե. 2, 3¹, Եւ Եզնիկ² կը յիշէ անկեալ հրեշտակաց պատուաւոր և կը յաւելնայ թէ տաննական մատենական և կապանօք շղթայեցան, և այս հարեանցի վկայութեամբ կը հաւատարմանան աներկբայ զկանոնականութիւն Պետրոսի Բ թղթոյն (Բ. 4) և հաւանորէն Յուզայի (Ա. 6)։ Սրբոյն Յովհաննէս Բ և Գ թղթերէն վկայութեանց պահատութիւնն դիւրին է բացատրել ուրիշ պատճառներով, առանց զայդ համարելու իբրեւ փաստ մի հակառակ կանոնական յարգի նոյն թղթոց։ Իսկ Յովհաննէս Ա. Թուղթը կը հաստատեն զազար (Ե. 16)³ և Եզնիկ (Ա. 5)։ Բայց Յայտնութեան մասին ինչ ըսելու է։ Բայց 1665 Ոսկան առաջին տեղամ սըպագրութեամբ հրատարակեց Հայկական Աստուածաշուկը, սակայն ձեռագրաց մէջ կը պակէր Յայտնութեան գրոց ինչ Հայկական Թարգմանութիւնն։ Եւ յետ ժամանակաց թէպէտ և գտնուեցաւ Թարգմանութիւն մը, բայց Ս. Գրոց միւս մասանց Թարգմանութիւնն շատ յետոյ կատարուած էր։ Այս, այս դարմանալի պարագայ մ'է, այսու հանդերձ իբր ապացոյց չի գործի, որպէս թէ Հայկական Թարգմանութիւնն ի սկզբանէ ի վեր Յովհաննէս Յայտնութիւնը իւր մէջ չի բովանդակէր։ Վասն զի Յայտնութեան այս գէպն հանդիպած է ևս և Երեմիայի և Յեսուայ գրոց, որոց կանոնականութիւնը վերագոյն ապացուցինք։ Եւ Յայտնութեան գրոց նորագոյն Թարգմանութիւն մի երևան ելելէն կ'ապացուցանէ միայն թէ՛ յառաջ քան զՈսկան նոյն գրոց պակասութիւնն իմացուած էր։ Արդ ստոյգ է թէ Դիոնիսիոս Աղբաւնագրացւոյ⁴ և Յովիտս Ափրիկանոսի գրուածքն ի Հայ Թարգմանութիւնն։ Սակայն սակէ պէտք չէ հետեցնել իբրեւ թէ Հայք վերոյիշեցող օրինակին հետեւելով և անոնց գրոց Թարգմանութեան միջոցաւ ունեցեր են առ նոսա մեծարանք և այսու մեծերն զՅայտնութիւն, վասն զի քաջածածոքն է Հայոց⁵ ունեցած նմանօրինակ մեծարանքն առ Երանոս, Խարսեղ, Գրիգոր Նիսիացի, Աթանաս, Եփրեմ, որք կը վկայեն խորհրդաւոր Յայտնութեան կանոնական լինելուն առ Յոյն և առ Ասորիս։ Եզնիկայ⁶ կատարելն զՄարկիոն⁷ Աստուածաշնչի գրեբեր լընդունելուն համար, անուշ-

ղակի փաստ մ'է, թէ Յայտնութեան գիրքն կը վերադարձնէ Հայկական Աստուածաշնչի։ Յիշատակի, և զՆոր Կտակարանն յԱւետարան և յԱռաքելական Թուղթս բամբնելն բուական կը համարի։ Սակայն, ըստ վերադրոյն գրածնուս, ինչպէս և Գործք առաքելոց ի կանոնէ է, տոյնպէս և Յայտնութեան համար նոյնը կրնանք ըսել։ Մարկիոնի մեթոծ գրոց թիւն կը պարզէ Եզնիկայ կտամբանաց նիւթը, և արդ տոյն գրոց մէջ էր նա և Յայտնութիւնն։ Այս ընդգէմ առարկէ ըսելով՝ թէ անկարելի է Եզնիկայ այս հակառակ Մարկիոնի գրածէն փաստ յառաջ բերել ի նպատակ գրոց որ չեն յիշուած յանուանէ, իբր թէ նախ առ Հայոս կանոնական գրոց մասին ըստուգութիւն ընդ է ունենանք, Եզնիկայ կըլտամբանաց ընդարձակութիւնը իմանալու համար։ Վասն զի Եզնիկ այդ հերետիկոսին դէմ պատմարագմելով կը պատուարեն նորա մեծած կանոնը։ Եւ թող զայս, եղծիչն Եզնիկ¹ Թուի թէ ուղղակի ևս կը ճանչնար և կ'ընդունէր զՅայտնութիւն, որովհետեւ ի պատմութեան Յետապ գէպին (Ե. 13...) զհրեշտակական Միքայիլ² արարավոր Աստուծոյ ու կը կոչէ։ Եւ հոն երեցող հրեշտակը կ'անուանէ Միքայիլ, անշուշտ Կանիելի ժ. 21 և ԺԲ, 1 համարներուն համաձայն, իսկ տոյն հրեշտակին զօրավար Աստուծոյ անուանակոչմը կը բացատրուի լիովին Յայտնութեան ԺԲ, 7 համարէն, յորում հրեշտակաց պետս այս կ'երևի իբր զօրավար Աստուծոյ համար մուգտող բարի հրեշտակաց, և ոչ պարզապէս պաշտպան ոգի բանակաց՝ ինչպէս առ Կանիելի³։

Հայք ընդունելով զսուրբ գիր, միանգամայն հաւատաւ և ընծայեցին անոնց աստուածային լինելուն։ Եւ իրենց մատենագիրք, ըստ զանազան առթիւ բացայայտ կերպով խօսելով անոնց վրայ, կը ցուցնեն սուրբ գրոց բովանդակութեան առ Հայոս ունեցած յարգն ու հեղինակութիւնը։ Նախ զայդ կը հաւատեն իրենց վկայութեամբ՝ ազգին ունեցած հաւատաց Աստուածաշուկ մատենին աստուածային հեղինակութեան նկատմամբ։ Եւ Եզնիկ յաճախ հետեւալ բացատրութիւնը կ'ընէ ի սկզբան իւր բերած վկայութեանց, « Առաքելաւ սաէ »։ Ղազար փարպեցին⁴ ըստ

1. — Էջ 138 և 85:
2. — Բ. 23, էջ 184:
3. — Թուղթ. էջ 653:
4. — Quadro, etc, էջ 27:
5. — Quadro և Ղազար. Թուղթ. էջ 657:
6. — Դ. 16. էջ 297 և Դ. 3. էջ 253:

1. — Ա. 23, էջ 94:
2. — Յայտնի չէ՝ թէ արեւօք Եզնիկ (Ա. 13. էջ 82...) սատանայ — վերապի վրայ Խոսեղուն զՅայտնութիւն կ'անշարժէ (ԺԲ. 13):

բանից սաղմոսերգին», Բովհ. Մանդակունի և. Գրոց խօսքերը ի մէջ կը բերէ իբրեւ Խաչեայ մարգարէի, և այն: Այսու նոցա կը հաստատեն ևս սուրբ Գրոց հեղինակաց որոշ մարգղային աճնաւորութիւնքը: Եւ յիշուի, կը յիշատակեն զՄովսէս իբրեւ հեղինակ շնորհաւորութիւն, զԿալիթ՝ սաղմոսերգի, զմարգարէս՝ իրենց ընծայուած գրոց հեղինակս. Ղազար փարպեցին կը հաստատէ ըզՍողոմոն՝ յօրինող Ելզոց երգոյն: Մատթէի¹ և Ղուկաս² աւետարանք կ'ընծայուին յիշեալ հեղինակաց. իսկ Բովհ. Մանդակունի Բակոբայ թուղթը կու տայ համանուն Եղբոր Տեառն: Բայց ըստ Հայոց ասոնք չեն զլիաւոր հեղինակք և. Գրոց, փասն զի ըստ Բովհ. Մանդակունւոյ³ մատենագիրք Աստուածայունք գրոց իրենց խօսքերը գրելու ասոնն լի էին Հոգւով սրբով: Եղեկայ բացաւ տրութիւնն զօրաւորագոյն է⁴, այսինքն, Աստուած մարգարէիք կը խօսի, կը վկայէ, կը յայտնէ և կը մեկնէ մարգարէից ձեռքով, կը խօսի ի մարգարէս և յառաքեալս: Ղազար փարպեցին⁵ կ'ընկայ հետ կ'ըսէ, թէ Հոգին սուրբ առաքելովք և ի ձեռն Պաղոսի կը խօսի, Դաւիթ կ'երգէ Հոգւով սրբով. և ըստ իրենց փարգաւորութեան՝ Ղազար Գրոց ճշմարտութիւնք մեզ տրուած են շնորհօք սուրբ Հոգւոյն, և սուրբ Գիրք են մատենան աստուածայարգելիք⁶: Այս բացատրութիւնք զս. Հոգին ոչ լոկ հեռաւոր գործիս կից կ'ընեն Աստուածաշնչի շարագրութեան, այլ մանաւանդ իբրեւ բուն հեղինակ կը հաստատեն զնա ի ս. Գիրս պարտականաւ խորհրդոց և բացատրութեանց: Իսկ մարդկային հեղինակք էին գործիք զնոյն Գիրս գրելու համար, ինչպէս որ Հայեբն զործիս կան բացատրութիւնք կը ցուցնէ անոնց արտաքին յարաբերութիւնք: Հետեւեալ Ղազարայ⁷ ըստ մար Հոգւոյն սրբոյ են բանք և. Գրոց, և ըստ Եղեկայ⁸ և Բովհ. Մանդակունւոյ⁹ սուրբ Գիրք կը բովանդակեն Աստուծոյ խօսքը:

Արդ «սուրբ Աւետարանք»¹⁰, «աստուա-

ծային գիրք»¹, «սուրբ Գիրք»², նոյնպէս «Գիրք»³ բառերն կը աստանան բացարձակապէս իրենց բոլորովին յատուկ նշանակութիւնը վերոյիշեալ վկայութեանց լուսով: Եւ թէպէտ Հայն զսուրբ Գիրս կը բաժնէ արտաքսայակս ի հին և ի նոր կտակարան, և կ'որոշէ զՈրէն, զՄարգարէս, զԱւետարանս, զԱռաքելական թուղթս, և այլ շարք մը գաւազան գրոց, այսու ամենայնիւ ըստ Եղեկայ միակնոյն է անոնց բուն հեղինակն, սուղ բովանդակ սուրբ Գրոց, այն ինքն է՝ Հոգին սուրբ Աստուած: Ուստի կ'ըսէ⁴. «Ոչ այլ և այլ Հոգի ետուն զմարգարէութիւնն, այլ նոյն է մի Հոգի և, և այլ»⁵. «Մի տուի է Հոգին և նորոյն»: Եւ յետ միանգամ Հաստատելու թէ գլխաւոր հեղինակ ս. Գրոց է Հոգին սուրբ, անկէ կը հետեւի թէ Հայք հաւատարմք են ևս աստուածային ազդեցութեան սուրբ Գրոց: Ըստ ամենագիտութեան և ճշմարտաբանութեան աստուածային հեղինակիս՝ սուրբ Գրոց բովանդակութիւնն կ'աւանդու յարք և մեծարանք. ուստի կ'ըսէ Եղեկ⁶. «Հշմարիտ է մեզ բան աւետարանին», նոյնը⁷ զարձեալ, «ճշմարիտ է բան գրոյն», որով զի ցուցնէ ամենայն և իւր բազանշխր գրոց⁸ ունեցած յարգը: Նոյն պատճառաւ ալ «ոչ եթէ հակառակ ինչ մի մեղաց են գիրք», և թէ անկարելի է ըզմարգարէութիւնն հակառակ միմեանց համարել⁹ և. Դարձեալ լի փառաւորութեամբ ճշմարտութեան այդ պարգեւին վրայ կը յաւելու. «Միք զգրոց սրբոց զՀաս ըրիթիցուք»¹⁰ ճշմարտութեան հասնելու համար:

Որ ճշմարտութեան, Հայկական եկեղեցին կը հաւատարմ սուրբ Գրոց ամբողջ բովանդակութեան անսխալ լինելուն յիստ կրօնական և արտաքինս, և ոյդ անսխալութիւնը ըստ բացարձակ իմաստից կ'առնուր նոյն սուրբ Գրոց մասին: Կը նկատէր նա զսուրբ գիրս պատմական ճշմարտութեանց անարատ աւանդութիւն մի, ընտրութեան գաղտնեաց յայտնող և երկրաւոր իրաց ծանօթութեան փորձաքար մի: Եղեկ սուրբ Գրոց անսխալութիւնը կրօ-

1. — Ղազար. Պատմ. էջ 627.
2. — Եղեկ. էջ 186.
3. — Եջ 63, և այլն.
4. — Եջ 83, և այլն.
5. — Եջ 98, զօր. 103, 178.
6. — Եղեկ. էջ 79.
7. — Եջ 37, և այլն.
8. — Եջ 83, և այլն.
9. — Եջ 79, 48, 53, և այլն.
10. — Եղեկ. էջ 81.

1. — Անդ. էջ 73.
2. — Անդ. էջ 107, և այլն.
3. — Եղեկ. էջ 53.
4. — Բ. 28, էջ 198.
5. — Դ. 14, էջ 290.
6. — Բ. 21, էջ 180.
7. — Գ. 9, էջ 217.
8. — Եղեկ. Բ. 26, էջ 193.
9. — Եղեկ. Բ. 28, էջ 197.
10. — Եղեկ. Գ. 7, էջ 211.

նական և գերբնական ճշմարտութեանց մէջ միայն չամփոփեր, վասն զի ըստ իրեն, սուրբ գիրքն բովանդակ ունի ի Հոգւոյն սրբոյ ներշնչման պարզեւ և է ազատ յամենայն վրիպակէ: Եւ այսու ենթադրութեամբ միայն կը բացատրուի թէ ինչո՞ւ հանճարեղ Կողբացի իմաստասէրն բնական գիտութեան խնդրոց մէջ սուրբ Գրոց հեղինակութեան վրայ կը յենու ընդդէմ մարդկային քննութեանց արգասեացը: ս. Գրոց վկայութեամբք կը լուծէ՝ զինդիրս արեգական և աստեղաց չարժման և սորա ուղղութեան: Այլ կրկին ենթադրութեամբք կարելի է մեղմիկ Եղեկոյ (և այլ հայ մատենագրաց) ներշնչման վրայ ունեցած այս զաղափարն: Եւսի՞ որ նա կ'ընդունի ի ս. Գիրս ճշմարտութեանց յայտնութեան զարգացում մի: Եւ վասն զի աստուածային հաղորդակցութեան յայտնութիւնք միեւնոյն որոշեալ նպատակի կը ծառայեն, հարկ է որ լինին ըստ բովանդակութեան ք ըստ ձեռնն այնպէս՝ որ տոյն նպատակին համապատասխանեն: Ըստ այսմ Աստուած ալ կը նկատէ մարդկան յարաբերութիւնքը: Եղեկի մի քանի օրինակ կը բերէ առ այս. օրինակ իմն՝ թէ Աստուած Մովսիսի ձեռքով բացայայտ չի ցուցուց խուարի, որոտման, փայլակի, լրոյ, հողմոյ արարած լինելն: Բայց յինքեան յայտնի է թէ երկնից և երկրի այս նիւթերն, զօրութիւնքն և երևոյթք ունին արարած լինելու բնագործմը այն մարմնոց հաւատար, որոց բաղկացուցիչ մասունք են անոնք և պատահունք: Այլ որպէս զի այսու չի զօրանայ այն կարծիքն՝ թէ Մովսիսի ի բրեւ արարած չի նշանակուածն առ հաստարակ չիք, Հոգին սուրբ որ Մովսիսի խօսեցաւ, այլ մարգարէից ձեռքով ցուցուց անոնց ևս արարած լինելը: Աստի կը հետեի թէ ի ս. Գիրս կը գնէ նա յառապողութիւն յայտնութեան՝ հարկը պահանջած ատեն: Եւ ըստ Կողբացի մատագովին ի սուրբ գիրս կան ճշմարտութիւններ որք համաձայն են նշանակուեալ են, և կամ անմիջապէս ըստ իրենց բովանդակ ընդարձակութեան բացայայտեալ չեն: Բայց Աստուծոյ փրկաւէտ ծրագրին համեմատ տեղ մը մութ նշանակուածն՝ ուրիշ տեղ մը յարմար անթիւ ի նոյն Հոգւոյն սրբոյ պայծառ կերպով յայտնուած է:

Շարայարեցի

ՎԱՆԱՅ ԵՌՎԱԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(Շար. յէջ 380)

ՂԹԱՄԱՐԱՅ Թեմերր որդուեմանակ, Գազիկ թագաւորը չի դադարիր իւր բարեպաշտական զործերն, կը փութայ Ստանայ հարաւային արեւմտեան կողմը, այժմեան սակաւարնակ Իլի աւանի մէջ, բաղամթիւ աշխատարօք և արդունական զօրօք, կը կառուցանէ Իլոս վանքը՝ որոյ եկեղեցին 40 խորան ունենալուն պատճառաւ կոչուած է նաև Քառասուն խորանք¹: Արծրունի թագաւորը մենաստանս կառոյց իրել ի փոխարէն Աղթամարայ, զոր առած էր ի Տէր Եղիայէ: Մեղ ծանօթ կոնսպիկէն կ'իմանամք որ «Եկեղեցին գիւղս եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Փրկիին և սուրբ Սիոն՝ դուց վանք, զի բնակեցեան ի նմա յամառնային ժամանակն որ ԲՃ (200) անձն արեղայ էին, թող զփակեցուն և զսարկաւազուն»: Իրօնաւորաց այսպիսի բաղմութիւնը բնականաբար անկարելի է անյարմար իսկ էր բնակեցընել յԱղթամար, որ դարձած էր աղմկալից և բազմամարդ քաղաք մը: Ուստի որոշեալ թուով միանձեռնք Աղթամարայ արքայաշէն տաճարի աստուածային սրբազան պատամունք կատարելու համար ի կղզին պահելով, մնացած բոլոր միանձանց բաղմութիւնը, որոց մէկ մասն ալ եկած էր Գեորգ հայրապետի հետ, դուռ իլու վանքը, որոց համար յատուկ ամարանոց ալ շինեց Ս. Սիոն անուամբ: Գազիկ կրօնաւորաց համար

1. — Բ. 26. էջ 183, և այլն:

1. Մենաստանիս կիսակործան և տխուր տեւորանի նկարագիրը բարւոք կը համարեմ առ ժամս զանց ընել: